

# Історія України



УДК 94(477):(477:48)«1915–1924»

Ю. В. Голубнича

## З ІМ'ЯМ ГРІНЧЕНКА ДО СВІТЛА ЗНАНЬ... (ОСВІТНІ ОСЕРЕДКИ ТА ФУНДАЦІЇ У ТАБОРАХ ПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У НІМЕЧЧИНІ ТА ПОЛЬЩІ У 1915–1924 рр.)

*Анотація.* У статті аналізується діяльність культурно-освітніх установ та фундацій ім. Б. Грінченка у таборах інтернованих та полонених вояків-українців у Німеччині та Польщі протягом 1915–1924 рр. Висвітлюється проблема національно-патріотичного виховання та подолання духовної кризи серед інтернованих.

*Ключові слова:* полонені, інтерновані, культурно-освітня діяльність, Б. Грінченко, Зальцведель, Польща.

**Постановка проблеми.** У буремні роки Першої світової війни та національно-визвольних змагань десятки тисяч українців, які були змушені воювати у складі різних армій, а потім і національних збройних формацій, опинилися у таборах європейських країн. Надзвичайно тяжкі умови перебування, душевний біль та тягар відірваності від Батьківщини, психологічна напруга, невизначеність подальших перспектив існування – саме у такому стані перебували полонені та інтерновані вояки у таборах.

Побутує думка, що для забезпечення умов життя потрібне, насамперед, задоволення базових потреб у їжі, помешканні, безпеці, спілкуванні тощо. Але не можна виключати і низки інших потреб, таких як самореалізація, самоствердження, творчість тощо. Особливого значення задоволення цих потреб набувало у тих складних обставинах, у яких опинились полонені та інтерновані вояки-українці.

Щоб запобігти поширенню у середовищі таборян деградації та деморалізації слід було негайно вжити відповідних заходів. Основним засобом подолання відчуття розпачу та внутрішньої духовної кризи була культурно-освітня діяльність. Вона мала забезпечити відтворення рис повнофункціональної особистості, яка зазнала тяжкої деформації через кардинальні зміни звичайних умов людського існування, відродити систему морально-духовних цінностей та культурних уявлень. Адже як зазначав австрійський психіатр В. Франк, якщо людина існує лише фізіологічно, її духовність занепадає, а за деякий час духовна деградація поставить під сумнів і її фізіологічне існування.

Отже, культурно-освітня робота у цих замкнених умовах перебування мала стати джерелом морального розвитку, яке б надавало інтернованим ту психологічну витривалість, якої вони так потребували. Крім цього, загальноосвітні заходи (ліквідація неграмотності, здобуття початкової та середньої освіти, підвищення кваліфікації та ін.) готували вояків до іншого життя, яке вирувало поза табором, тобто давали їм певну перспективу на майбутнє після повернення на Батьківщину.

Спираючись на дослідження історичної антропології можна простежити, як приклад життєвого шляху видатної постаті в історії впливає на формування суспільно-політичних та соціокультурних поглядів певної соціальної групи. Дана постать стає певним ідеалом, мотивуючи суспільство до активних дій. Саме таким натхненником для зневірених вояків-українців став Борис Грінченко.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Підвалини для наукового опрацювання проблеми перебування у таборах Німеччини українців зі складу царської армії було закладено

розвідкою колишнього члена табірних просвітніх відділів СВУ О. Терлецького. Метою його роботи «було дати історію українських громад, які витворилися в таборах українців полонених у Раштаті, Вецлярі й Зальцведелі, від початку просвітньої роботи по таборах до часу виїзду перших січових відділів з трьох таборів на Україну в лютому і березні 1918 р.». Але слід зауважити, що хоча його праця мала складатися з трьох томів (по одному – про кожен табір), світ побачив лише перший том дослідження – про українську громаду в Раштаті [1].

Цінною у фактологічному відношенні науковою розробкою проблеми полонених українців періоду Першої світової війни є брошура Б. Корольова і І. Михальського «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): до історії створення та діяльності», в якій на основі використання широкого кола архівних матеріалів було проаналізовано основні напрямки діяльності СВУ, у т.ч. і серед полонених вояків-українців у таборах Центральних держав. Наукова вага брошури збільшується наведенням цінних у науковому відношенні додатків, які ілюструють особливості роботи діячів Союзу в багатонаціональному середовищі полонених [2].

Вагомий внесок у наукову розробку даної проблеми зробив І. Срібняк, який у 1997 р. опублікував свою монографію «Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.)», у якій окремий розділ присвятив культурно-освітній діяльності інтернованої Армії УНР у таборах Польщі [3]. Цього ж року була видана його стаття «Видавничча та просвітня діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916–1917 рр.» [4], а у 1999 р. вийшла його наступна монографія «Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)», у якій він висвітлював усі сторони життя вояків-українців, у тому числі культурно-освітню роботу [5].

Історіографічний огляд дає можливість зробити висновок, що специфіка функціонування просвітніх організацій, і зокрема тих, які були названі на честь Б. Грінченка, ще не була відтворена у повному обсязі. Дослідники намагалися реконструювати загальну панораму розвитку культурно-освітньої роботи в таборах і не зосереджували своєї уваги на значенні діяльності згадуваних освітніх товариств, члени яких докладали всіх зусиль для підвищення грамотності полонених та інтернованих.

**Мета.** Здійснення узагальнюючого аналізу функціонування культурно-освітніх осередків та фондів ім. Б. Грінченка полонених та інтернованих вояків-українців у Німеччині та Польщі у 1915–1924 рр.

**Виклад основного матеріалу.** Життя та діяльність Б. Грінченка для багатьох поколінь слугує яскравим прикладом подвижництва задля поступу української культури і національної ідеї. Для нього праця була найвищим сенсом і покликанням усього життя. Весь відведений йому земний час Б. Грінченко боровся за відродження України та просвіту її народу. Тому співвітчизники справедливо вважали його «справжнім апостолом українського націоналізму» [6, 2], «голосом совісті українства» [7, 152], який вирізнявся «серед другого пошевченківського покоління світоглядною послідовністю, болісно загостреним чуттям національної і соціальної кривди, якимсь аж фанатичним творчим горінням, невичерпною працьовитістю» [8, 104]. Саме тому Б. Грінченко по праву вважається одним з найвизначніших будителів національної свідомості, що була віками приспана московським пануванням на українських землях.

Ім'я Бориса Грінченка змогло у час поневірянь та скрути для українців дати новий імпульс національній патріотичній ідеї. Його діяльність, у числі інших українських діячів останньої чверті XIX–початку XX ст., надихнула наступні покоління на боротьбу за державну незалежність, на захист власної мови і багатовікової національної культури.

Українські революціонери, які утворили на початку Першої світової війни Союз визволення України, розпочали інтенсивну культурно-освітню роботу у таборах полонених царської армії. Ними було українізовано три табори – Зальцведель, Вецляр і Раштатт (всі в Німеччині). Особливо активно така робота велась у таборі Зальцведель. Особливою прихильністю полонених українців користувався «Національно-Просвітницький Гурток», що був створений за сприяння Союзу визволення України. Заходами його членів впродовж 1916 р. у таборі виникає ціла низка секцій гуртка: просвітня, національна, видавничча (редакційна або пресова), соціальна, драматична, сільськогосподарська (агрономічна), співацько-музична, кооперативна і гімнастична [9, 6]. Крім того було «зорганізовано хор, [...] відкрито спілкову чайню, збудовано велику залу, почали скликати таборові віча» [10, 4]. У свою чергу «Національно-Просвітній Гурток» було реорганізовано у «Головну Раду», яка координувала діяльність усіх табірних інституцій [11, 2].

Найголовнішим осередком поширення загальної освіти та національної свідомості серед полонених Зальцведельського табору стала просвітня секція, згадуваного гуртка, згодом – Товариство «Просвіта» імені Бориса Грінченка, яке об'єднало навколо себе всіх освітян табору. Метою просвітньої секції було «ширити загальну освіту та національну свідомість між полоненими українцями в зальцведельському таборі [12, 2]. Для досягнення цієї мети товариство: а) об'єднує всі одиниці в таборі, які ведуть просвітню роботу; б) веде популярні виклади зі всіх галузей людського знання; в) уладжує курси неграмотних; г) веде таборову школу; г) уладжує курси чужих [іноземних – *авт.*] мов; д) уладжує відчити [виклади – *авт.*], просвітні віча, дискусії на просвітні теми, концерти, прогульки; е) удержує бібліотеки; є) поширює між полоненими українцями популярні книжки та українські просвітні видання; ж) видає зі своїх фондів і своїми заходами книжки просвітнього змісту» [12, 2].

У січні 1916 р. всі початкові курси грамоти були об'єднані у 4-х класній Табірній народній школі грамоти ім. Б. Грінченка з 426 учнями [13, 37]. «Приємно бачити – зазначав у листі до редакції «Вістника СВУ» невідомий дописувач, – як кожного ранку квапляться до школи на лекції учні, між якими немало й бородачів... Приємно бачити їх усіх над пильною працею за шкільними столами. Тут не на словах, а на ділі виповнюють заповіт Грінченка: «Праця єдина з неволі нас вирве!» [14, 758].

Навчання у школі провадили 16 (пізніше 24) «звичайних» вчителів з числа полонених, які призначалися управою Просвітньої секції (ще чотири викладача перебувало у резерві). Трохи пізніше було також створено відділення школи (1-й і 2-й класи) у м. Вербені, де, починаючи з кінця лютого 1916 р., перебувала робітничка команда цього табору у складі 97 чол. Шкільний рік у школі тривав 5 місяців, після закінчення навчання слухачам видавалися спеціальні свідоцтва [15, 144].

За навчальним планом, затвердженим у січні 1916 р., у школі викладалися українська мова, історія України, географія, фізика, геометрія, природознавство, історія української літератури, історія культури, а також спів, малювання та гімнастика [16, 23]. Однак, заняття в школі мали постійний характер лише взимку, з наближенням теплої пори року більшість полонених відряджалася на різні роботи поза табором, тому регулярні виклади в цей час припинялися.

Незважаючи на значні труднощі на початковому етапі – відсутність підручників, паперу, олівців та ін. – просвітня секція спромоглась забезпечити сталий характер роботи школи, підтримуючи її коштами, що надходили від Союзу Визволення України [5, 99]. Всі вади функціонування народної школи у таборі компенсувалися великим потягом слухачів до знань, і перший навчальний рік було успішно закінчено переважною більшістю учнів 8 січня 1917 р. «Вільне Слово», відгукнувшись на цю подію у житті табору, відзначало у редакційній статті за підписом «Українець»: «Таборова школа показала велику здатність до науки нашого народу навіть при таких обставинах, як у полоні, коли викладається ця наука на його рідній мові» [17, 2].

Одночасно часопис примістив на своїх шпальтах і лист слухачів народної школи, в якому, зокрема, йшлося: «ми дістали спроможність тут, у полоні, поширити свої знання, [...] яких ми не мали спромоги дістати на своїй рідній землі під пануванням московського панства» [18, 5]. Аналізуючи стан справ у школі після першого її випуску, табірний часопис відзначав, що «зараз школа переповнена, заяви до прийому продовжують надходити» і висловлював надію на збільшення обсягів її діяльності [17, 2].

Новий навчальний рік Табірна народна школа ім. Б. Грінченка розпочала 20 січня 1917 р., збільшивши кількість класів до шести і одного підготовчого [19, 119]. У підготовчому класі учні вивчали грамоту, рахунок, спів, вчилися писати. У 1 – 6 класах слухачі поглиблено вивчали українську мову, історію і географію України, природознавство, геометрію, популярну фізику, всесвітню історію та ін. Загальна чисельність слухачів становила близько 400 чол., викладацький персонал – 24 чол. [20, 55].

Крім того була також відкрита т. зв. «Городська» школа ім. Б. Грінченка для тих, хто закінчив освіту в народній школі або мав достатній рівень для продовження студій. У школі викладалися: історія української літератури, теорія словесності, географія та історія України, історія культури, мінералогія, ботаніка, хімія, землемірство, сільське господарство, німецька мова. Навчання провадилося згідно з правилами новітньої педагогіки та методики [4, 99]. Загальний нагляд за діяльністю шкіл у 1917 р. здійснювала шкільна комісія Просвітньої секції української табірної організації на чолі з директором В. Сімовичем [21, 3].

Крім контрольної комісії секції (що контролювала грошові витрати на освітні цілі та складалася з числа полонених), діяв також її «Історично-матеріалістичний гурток» [11, 5]. 25 січня 1917 р. рішенням загальних зборів членів Просвітньої секції було створено статутне товариство «Просвіта» ім. Б. Грінченка [22, 6].

Один із дописувачів «Вістника СВУ», який використовував псевдонім «Грицько», відзначаючи роль просвітньої праці серед полонених українців, підкреслював: «... ті тисячі полонених, що повернуть додому, понесуть з собою нові вже думки, своє знання та могутнє бажання волі своєму народові. Стократним гомоном понесуться відгуки теперішньої праці по всій широкій Україні... Там ідеї перетворюються в діло та приведуть народ, що проснувся, до бажаної волі і незалежності» [14, 758].

Потребу і значення культурно-освітнього розвитку розуміли і ті інтерновані вояки Армії УНР, які на початку 20-х рр. XX ст., опинились у польських таборях. У Польщі з ім'ям Бориса Грінченка була пов'язана діяльність Шкільно-просвітницького фонду ім. Б. Грінченка, який був створений за підтримки міжнародних благодійних установ та національних громадських і червонохрестних організацій (у т. ч. Червоний Хрест, «Британський комітет допомоги біженцям у Польщі», «Союз Українок» та ін.). Діяльність всіх цих благодійних й громадських організацій, а також зібрані ними досить значні кошти, дозволили відновити культурно-освітню роботу у таборах впродовж 1923 р. Грошові надходження акумулювалися в створених фондах: Шкільно-просвітньому ім. Б. Грінченка, пресовому, часопису «Український Сурмач» і фонду загальних сум Управління в культурно-освітніх справах Генерального штабу Української Армії [3, 75].

Заснування Шкільно-просвітницького фонду ім. Б. Грінченка було затверджене генерал-інспектором Військ УНР генералом О. Удовиченком 20 квітня 1923 р. Маючи на меті розпочати діяльність фонду з максимальною ефективністю, при Управлінні в культурно-освітніх справах було створено раду фонду, куди увійшли делегати від всіх існуючих табірних шкіл та представники благодійників. Заходами Шкільно-освітнього фонду було влаштовано цілу низку освітніх закладів, а вже існуючі отримували регулярну фінансову допомогу.

**Висновки.** Протягом усього часу інтернування та полону свідомою частиною вояків-українців самовіддано боролась з відчуттям зневіри та розпуки в душах таборян, докладала всіх можливих зусиль для вироблення патріотичного світогляду у табірному загалу. Важливу роль у цій «боротьбі ідей» відіграло ім'я Бориса Грінченка, великого Просвітителя та одного з провідників національного українського руху, який прикладом свого тернистого життєвого шляху довів правильність гасла «боріться і поборемо». Його патріотичні заклики зміцнювали національний дух, пробуджуючи свідомість зневірених, даючи силу і насагу для подальшої боротьби за вільну і незалежну Батьківщину.

### Список використаної літератури

1. Терлецький О. Українці в Німеччині. 1915–1918. Т. 1: Історія української громади в Раштаті. – К. ; Ляйпціг: Українська накладня, 1919. – 429 с.
2. Корольов Б. І. «Союз визволення України» (1914–1918 рр.): до історії створення та діяльності / Б. І. Корольов, І. С. Михальський. – Луганськ: Вид-во Луганського ін-та післядипломної освіти, 1996. – 44 с.
3. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.) / І. В. Срібняк. – К. ; Філадельфія: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
4. Срібняк І. В. Видавнича та просвітня діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916–1917 рр. / І. В. Срібняк // Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наук. конф. у 2 ч., (20 березня 1997 р.). – К., 1997. – Ч. 2. – С. 291–297.
5. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.) / І. В. Срібняк. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
6. Галіп Т. Борці за мрії / Т. Галіп // Громадянин. – 1910. – № 36. – С. 2–3.
7. Некролог І. Б. про Б. Грінченка // Календар Просвіти за 1911 р. – С. 152.
8. Чорновіл В. Слово про Кобзаря (Тарас Шевченко в оцінці Б. Грінченка) / В. Чорновіл // Широке море України: Документи самвидаву з України. – Париж; Балтимор, 1972. – С. 103–122.
9. Вільне Слово. – 1917. – № 1. – С. 5–6.
10. Павленко П. Від редакції // Вільне Слово. – 1917. – № 91. – С. 4.
11. Реорганізація табору // Вільне Слово. – 1917. – № 5. – С. 4–6.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Ф. 4418, оп. 1, спр. 86, арк. 1–66.
13. ЦДАВО України, Ф. 4418, оп. 1, спр. 87, арк. 1–110.

14. Українські народні школи в таборах полонених // Вістник СВУ. – 1916. – № 65. – С. 755–758.
15. Срібняк І. В. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915 – 1917 рр. / І. В. Срібняк // Київська старовина. – 1997. – № 3/4. – С. 139–151.
16. ЦДАВО України, Ф. 4418, оп. 1, спр. 137, арк. 1–54.
17. Вільне Слово. – 1917. – № 2. – С. 2.
18. Вільне Слово. – 1917. – № 4. – С. 5–6.
19. Українські школи в таборах полонених // Вістник СВУ. – 1917. – С. 118–121.
20. ЦДАВО України, Ф. 4418, оп. 1, спр. 140, арк. 1–156.
21. Невеселий І. Таборова шостиклясова Народня школа імени Бориса Грінченка / І. Невеселий // Вільне Слово. – 1917. – № 10. – С. 3.
23. Вільне слово. – 1917. – № 9. – С. 6–7.

Одержано редакцією 11.05.2014  
Прийнято до публікації 23.06.2014

**Аннотація.** Ю. В. Голубничая. *С именем Гринченка к свету знаний... (образовательные центры и фонды в лагерях военнопленных и интернированных воинов-украинцев в Германии и Польше в 1915–1924 гг.)* В статье анализируется деятельность культурно-просветительных учреждений и фондов им. Б. Гринченко в лагерях интернированных и военнопленных воинов-украинцев в Германии и Польше на протяжении 1915–1924 гг. Раскрывается проблема национально-патриотического воспитания и преодоления духовного кризиса среди интернированных.

**Ключевые слова:** пленные, интернированные, культурно-образовательная деятельность, Б. Гринченко, Зальцведель, Польша.

**Summary.** Golubnycha Y. *With the name of Grinchenka to the light of knowledge... educational centers and foundations in the camps of prisoners and internees Ukrainian soldiers in Germany and Poland in 1915 – 1924.* In the turbulent years of the World War I and the national liberation struggle the thousands of Ukrainians who were forced to fight in the various armies, and then the national military organizations were in camps European countries. Extremely difficult conditions of stay, heartache and burden of isolation from the homeland, psychological stress, uncertainty in future prospects of existence – in this state were prisoners and internees soldiers in the camps. It was necessary to prevent the spread of degradation and demoralization in the soldiers in the camps. The primary means of overcoming the feeling of despair and inner spiritual crisis were cultural and educational activities. The person of Borys Grinchenka in difficult times for Ukrainians was able to give new impetus to the national patriotic ideas. His work had inspired the next generation in the struggle for independence, for the protect of their own language and centuries – old national culture. The activity of cultural and educational institutions and foundations in camps for internees and prisoners and Ukrainian soldiers name of B. Grinchenko in Germany and Poland during 1915 – 1924 has been analyzed in the article. Some aspects of the national-patriotic education activity has been revealed while researching of this topic.

**Key words:** prisoners, internees, cultural and educational activities, B. Grinchenko, Salzwedel, Poland.

УДК 94(477) «1917/1918»:622

Л. І. Синявська

## ДІЯЛЬНІСТЬ ГІРНИЧО-ВИДОБУВНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1917–1918 РР.

У статті проаналізовано діяльність гірничо-видобувних підприємств сходу та півдня України з визначенням обставин, що впливали на обсяги видобутого мінерального палива. Визначено вплив робітничих комітетів на організацію вуглевидобутку. Показано значення розвитку транспортної інфраструктури для забезпечення планомірного транспортування вугілля.

**Ключові слова:** Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, гірничо-видобувна промисловість, військова промисловість, фінанси.

**Постановка проблеми.** Перша світова війна виявила величезну роль енергоресурсів у збереженні для економіки здатності виробляти у достатній кількості військове спорядження. Тривале ведення бойових дій було можливим лише в умовах своєчасного постачання палива споживачам, серед яких виділялися металургійні заводи. Відповідні темпи видо-